هو الرحمن آمنا به وعلیه توکلنا

مسمی بفیض الفیوض

در مطبع العلوم پانزدهم شهر شعبان سنه ۱۲[illegible] هجری طبع شد

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذی بعث فی الامیین رسولا لیعلمہم الکتاب والحکمۃ والصلوۃ والسلام علی ہذا النبی الامی نبی التوبۃ ونبی الرحمۃ وعلی آلہ وصحبہ الذین ہم احق بالاقتدا الی یوم القیامۃ اما بعد **سوال** از علماء ربانیین وفقہاء راسخین کسیکہ بدرجۂ اجتہاد نرسیدہ است خواہ عالم باشد خواہ عامی عمل بحدیث نمودن اورا جائز است یا نہ **بینوا توجروا** **جواب** الحکم للہ وہو احکم الحاکمین عالمی کہ بتاویل عبارت عارف است وناسخ را از منسوخ می فہمد وصحیح را از ضعیف می شناسد وبر کتب متداولہ محدثین قدرت میدارد عمل بحدیث نمودن اورا میرسد باجماع امام اعظم وصاحبیہ رحمہم اللہ اما کسیکہ عامی محض است ونسخ وتاویل را نمی شناسد عمل بحدیث نمودن اورا ہم واجب است نزدیک امام اعظم ومحمد رحمہما اللہ خلافا لابی یوسف رح قال فی الہدایۃ ولو احتجم وظن ذلک یفطر ثم اکل متعمدا علیہ القضاء والکفارۃ لان الظن ما استند الی دلیل شرعی الا اذا افتاہ فقیہ بالفساد لان الفتوی دلیل شرعی فی حقہ ولو بلغہ الحدیث فاعتمد فکذلک عند محمد لان قول الرسول صلی اللہ علیہ وسلم لا ینزل عن

العامی منسوب الی العامة وهم الجهال وهکذا فی العنایة وغیره **سوال** تابع مجتهدے را اگر حدیثی صحیح صریح غیر منسوخ مخالف قول امام خود رسد عمل بر حدیث نماید یا بر قول امام و اگر عمل بر قول امام کند و حدیث را ترک سازد حال او عند الله چیست بیان کنید این مسئلہ را از اقوال فقهاء عظام و صوفیه کرام بتوفیق الله الملک العلام **جواب** وقتیکه کسی حدیث صحیح صریح غیر منسوخ یابد عمل بر حدیث نمودن او را واجب است بلکه از عبارات هدایه و غایة البیان و بحر الرائق و در مختار و عنایه و غیره که بالا مذکور شد مفهوم می شود که اگر حدیث صریح هم نباشد بلکه احتمال تاویل یا نسخ داشته باشد و اطلاع بر تاویل و نسخ آن نشود آن وقت هم غیر مجتهد را عمل بر ظاهر آن حدیث کردن واجب است و استفتا از کدام مفتی و مجتهد لازم نیست نزدیک امام اعظم و محمد رحمهما الله و نزد ابی یوسف رح نیز وقتیکه عامی جاهل محض نباشد همین حکم است و هر که حدیث یا آیة معارض قول امام خود را ترک سازد و عمل بر قول امام خود کند شیخ اکبر محی الدین بن العربی رضی الله عنه که از علما ابرار و امام صوفیه کبار است آنکس را در کتاب فتوحات مکیه گمراه و خارج از دین خدا نوشته است حیث قال اذا صح الحدیث و عارضه قول صاحب او امام فلا سبیل الی العدول عن الحدیث و یترک قول ذلک الامام و الصاحب للخبر ثم قال ولا یجوز ترک آیة او خبر صحیح لقول صاحب او امام و من یفعل ذلک فقد ضل ضلالا مبینا و خرج عن دین الله انتهی **وقال** الشیخ عبد الوهاب الشعرانی فی مشارق الانوار القدسیة وسمعت سیدی

عبد الوہاب الشعرانی فی الیواقیت والجواہر روی عن ابی حنیفہ رح انہ کان یقول لا ینبغی
لمن لم یعرف دلیلی ان یفتی بکلامی وکان الامام مالک رح یقول ما من احد الا وماخوذ
من کلامہ ومردود علیہ الا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وروی الحاکم والبیہقی عن الشافعی
رح انہ کان یقول اذا صح الحدیث فہو مذہبی وفی روایۃ اذا رایتم کلامی یخالف الحدیث
فاعملوا بالحدیث واضربوا کلامی بالحائط وکان الامام احمد رح یقول لیس لاحد مع اللہ
ورسولہ کلام لا تقلدنی ولا تقلدن مالکاً ولا الاوزاعی ولا النخعی ولا غیرہم وخذ الاحکام
من حیث اخذوہ من الکتاب والسنۃ انتہی **وقال** السیوطی رح فی کتابہ الرد علی
من اخلد الی الارض معزیاً الی کتاب التلخیص بل اباح مالک وابوحنیفۃ والشافعی
رضی اللہ عنہم قط لاحد تقلیدہم حاشا للہ من ہذا بل وانہم قد نہوا عن ذلک ومنعوا منہ
ولم یفسحوا لاحد فیہ انتہی ۔ وفی روضۃ العلماء عن الامام ابی حنیفۃ رح اترکوا قولی
بخبر الرسول وخبر الصحابۃ وروی الخطیب باسنادہ ان الدارکی من الشافعیۃ کان ربما
یفتی بغیر مذہب الشافعی وابی حنیفۃ فیقال لہ ہذا یخالف قولہما فیقول ویلکم حدث فلان
عن فلان عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم ہکذا والاخذ بالحدیث اولی من الاخذ بقولہما اذا
خالفاہ ۔ ومصنف قاموس شیخ مجد الدین کہ سر حلقہ فضلاء متاخرین واز نقاد
محدثین ست در صراط المستقیم نوشتہ کہ در باب عبادات اعتماد کلی بر آن کند یعنی
برانچہ از حضرت نبوت صلی اللہ علیہ وسلم بصحت رسیدہ ست واز خلاف زید وعمرو
نہ اندیشد انتہی **وقدوۃ** المحدثین ابن حزم رحمۃ اللہ علیہ این چنین تقلید را کہ کسی
حدیث صحیح را ترک سازد ودر مسایل قیاسیہ امام خود عمل نماید حرام نوشتہ

اولها عن آخرها بيقين لا اشكال فيه وانه لا يجد لنفسه سلفاً ولا اماماً في جميع الاعصار
المحمودة الثلاثة وقد اتبع غير سبيل المؤمنين نعوذ بالله من هذه المنزلة انتهى
وقال في كتاب ابطال التقليد انما حدث التقليد في القرن الرابع والتقليد
هو ان يفتي في الدين فتيا بقول فلان الصاحب او فلان العالم بلا نص في ذلك
وهذا باطل وقد يختلف الصحابة والتابعون والعلماء فما الذي جعل بعضهم اولى
بالاتباع من بعض ويكفي في ابطال التقليد ان القائلين به مقرون على انفسهم
بالباطل لان كل طائفة من الحنفية والمالكية والشافعية مقرة بان التقليد لا يحل وائمتهم
الثلاثة قد نهوا عن تقليدهم ثم مع ذلك خالفوهم وهذا التعجب حيث اقروا ببطلان التقليد
ثم دانوا للتقليد وايضاً فانهم مجمعون على ان جميع اهل عصر الصحابة لم يكن فيهم واحد فما فوقه
يقلد صاحباً اكبر منه فيأخذ قوله كله وان جميع اهل عصر التابعين لم يكن فيهم واحد فما فوقه
يقلد صاحباً اكبر منه فيأخذ بقوله كله وهكذا تابعو التابعين فصح يقيناً ان هؤلاء المقلدين الذين
يخالفون من قلدوه قد خالفوا اجماع الامة كلها بيقين وهذا عظيم جداً وايضاً فما الذي
خص ابا حنيفة ومالكاً والشافعي بان يقلدوا دون ابي بكر وعمر وعثمان وعلي وابن
مسعود وابن عباس وعائشة ودون سعيد بن المسيب والزهري والنخعي والشعبي
وعطاء وطاوس والحسن البصري رضي الله عنهم انتهى **وقال** امام الفقهاء
والمحدثين المتاخرين ابو شامة في الكتاب المؤمل وقد حرم الفقهاء في زماننا النظر في
كتب الحديث والآثار والبحث عن فقهها ومعانيها ومطالعة الكتب النفيسة المصنفة في شروحها
وغريبها بل افتوا زمانهم وعمرهم في النظر في اقوال من سبقهم من متاخري الفقهاء و

5

باللہ علامۃ الدہر وحجۃ اللہ الشیخ المحدث ولی اللہ فی رسالۃ عقد الجید فی احکام الاجتہاد
والتقلید اعلم ان تقلید مجتہد علی وجہین واجبٌ وحرامٌ فاحدہما ان یکون من
اتباع الروایۃ ولو دلالۃً تفصیلہ ان الجاہل بالکتاب والسنۃ لایستطیع التتبع و
لا الاستنباط فکان وظیفتہ ان یسأل فقیہاً ما حکم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ
وسلم فی مسئلۃٍ کذا وکذا بلا التعیین فاذا اخبر اتبعہ سواءٌ کان ماخوذاً من صریح نص
او مستنبطاً منہ او مقیساً علی النصوص فکل ذلک راجعٌ الی الروایۃ عنہ صلی اللہ
علیہ والہ وسلم ولو دلالۃً وہذا قد اتفقت الامم علی صحتہ قرناً بعد قرن وامارۃ
ہذا التقلید ان یکون عملہ بقول المجتہد کالمشروط بکونہ موافقاً للسنۃ فلایزال متفحصاً
من السنۃ بقدر الامکان فمتی ظہر الحدیث یخالف قولہ نبذہ واخذ بالحدیث و
الیہ اشار الائمۃ قال الشافعی رح اذا صح الحدیث فاعملوا بالحدیث واضربوا کلامی
بالحائط وذکر اقوال مالک وابی حنیفۃ واحمد مثلہ قال والوجہ الثانی ان یظن بفقیہہ انہ
بلغ الغایۃ القصویٰ فلایمکن ان یخطی فمہما بلغہ حدیث صحیح صریح یخالف مقالتہ لم یترکہ و
ظن انہ لما قلدہ کلفہ اللہ بمقالتہ وکان کالسفیہ المحجور فان بلغہ حدیث استیقن بصحتہ
لم یقبلہ لکونہ ذمتہ مشغولۃ بالتقلید فہذا اعتقادٌ فاسدٌ وقول کاسدٌ لیس لہ شاہدٌ
من النقل والعقل وماکان احد من القرون السابقۃ یفعل ذلک وقد کذب فی ظنہ
من لیس بمعصوم معصوماً وفی ظنہ ان اللہ تعالیٰ کلفہ بقولہ وان ذمتہ مشغولۃ بتقلیدہ و
فی مثلہ نزل قولہ تعالیٰ وانا علی آثارہم مقتدون وہل کانت تحریفات الملل السابقۃ الا
من ہذا الوجہ وقال فی رسالتہ الفارسیۃ المسماۃ بالمقالۃ الموضحۃ فی الوصیۃ والنصیحۃ

اتباع ہوا بعد ما جاءک من العلم انتہی و نیز در ہمان کتاب زیر آیہ کریمہ بل نتبع ما الفینا
علیہ آباءنا فرمودہ کہ درین آیۃ اشارہ ہست با بطال تقلید بدو طریق اول
آنکہ از مقلد باید پرسید کہ ہر کرا تقلید میکنی نزد تو محق ہست یا نہ اگر محق بودن
او را می شناسی پس با وجود احتمال مبطل بودن او چرا او را تقلید میکنی و
اگر محق بودن او را می شناسی پس بکدام دلیل می شناسی اگر بتقلید دیگر
می شناسی سخن دران خواہد رفت و تسلسل لازم خواہد آمد و اگر بعقل مے
شناسی پس آنرا در معرفت حق صرف نمیکنی و عار تقلید بر خود گوارا می داری
طریق دوم آنکہ کسی را کہ تقلید می کنی اگر این مسئلہ را او ہم بتقلید دانستہ است
پس تقلید وقتی تمام شود کہ تو ہم آن مسئلہ را بہمان دلیل بدانی والا مخالف
او باشی نہ مقلد و چون تو ہم آن مسئلہ را بدلیل دانستی تقلید ضایع شد انتہی
و محدث اکمل فقیہ بی بدل عالم با عمل واصل الی اللہ شہید فی سبیل اللہ
حضرت مولانا اسمعیل علیہ الرحمۃ در کتاب صراط المستقیم نوشتہ کہ در اعمال
اتباع مذاہب اربعہ کہ رایج در تمام اہل اسلام ہست بہتر و خوب ہست لیکن علم
پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم منحصر در علم یک شخص از مجتہدین نداند بلکہ علم نبوی
منتشر در آفاق گردیدہ بموجب مقتضیات وقت بہر کس رسیدہ و بعد ازان
کہ کتب مصنف شدہ جمعیت آن علوم ظاہر گشتہ پس در ہر مسئلہ کہ حدیث
صحیح صریح غیر منسوخ یابد اتباع ہیچ مجتہد دران نکند و اہل حدیث را مقتدای
خود شناسد و بدل محبت ایشان دارد و تعظیم ایشان لازم شمرد کہ حاملان

مذهب اوست واگر فتوی نیز رسید و عمل او موافق مذهب کسی از مجتهدین افتاد
آن هم کفایت میکند قال فی البحر الرائق لو احتجم او اغتاب وظن انه یفطر ثم اکل
ان لم یستفت فقیها ولا بلغه الخبر فعلیه الکفارة لانه مجرد جهل وانه لیس بعذر فی
دار الاسلام وان استفتی فقیهاً فافتاه لا کفارة علیه لان العامی یجب علیه
تقلید العالم اذا کان یعتمد علی فتواه فکان معذوراً فیما صنع وان کان المفتی
مخطیاً فیما افتی انتهی وفیه ایضاً فی باب قضاء الفوایت کان عامیاً لیس
له مذهب معین فمذهبه فتوی المفتی کما صرحوا به فان افتاه حنفی اعاد العصر والمغرب
وان افتاه شافعی فلا یعیدهما ولا عبرة برایه وان لم یستفت وصادف الصحة
علی مذهب مجتهد اجزاه ولا اعادة علیه انتهی وشیخنا ملک العلماء مولانا
عبد العلی قدس سره بر ایجاب مذهبی از مذاهب اربعه رد بمبالغه تمام واطلاق
تشریع شرع جدید بر آن فرموده وفرموده که مخالف اجماع صحابه رضوان الله علیهم
است حیث قال فی شرح المسلّم لا واجب الا ما اوجبه الله تعالی وله الحکم و
لم یوجب علی احدٍ ان یتمذهب بمذهب رجل من الائمة فایجابه تشریع شرع جدید وقال
ناقلاً عن العراقی انعقد الاجماع علی ان من اسلم فله ان یقلد من شاء من العلماء
من غیر حجر واجمع الصحابة علی ان من استفتی ابابکر وعمر امیری المؤمنین فله ان
یستفتی اباهریرة ومعاذ بن جبل وغیرهما ویعمل بقولهم من غیر نکیر فمن ادعی
رفع هذین الاجماعین فعلیه البیان وعبارات کتب دیگر علماء رحمهم الله که بالا مذکور شده همه دلالت
میدارد بر همین مدعی واکثر عبارات کتب اصول براین دلالت میکند اگر همه را

بحث را واجب کردن و از تتبع آیات و احادیث اعراض نمودن شرک ست العیاذ بالله من ذلک **سوال سوم** بعد التزام یک مذهب انتقال ازان بمذهب دیگر صحیح ست یا نه وانچه در بعض فتاوی حنفیه نوشته ست که اگر شافعی انتقال بمذهب حنفی کند او را خلعت داده شود و اگر حنفی انتقال بمذهب شافعی نماید او را تعزیر کرده شود دلیل آن چیست و اگر مقلد فقیه ست و علم تفسیر و حدیث و فقه و اصول میدارد و او را اگر ترجیح مذهب دیگر علما در کدام مسئله از روی دلایل واضح شود دران مسئله انتقال از مذهب امام خود لازم ست یا نه **جواب** انتقال از مذهبی بمذهب دیگر بشرطیکه بقصد تلهی نباشد درست ست قال شیخنا ملک العلما مولانا عبد العلی قدس سره فی شرح المسلم لا یجب الاستمرار ای علی من التزم مذهبا معینا و یصح الانتقال و هذا هو الحق الذی ینبغی ان یؤمن و یعتقد به لکن ینبغی ان لا یکون الانتقال للتلهی فان التلهی حرام قطعا فی التمذهب کان او فی غیره انتهی **و قال** السیوطی فی جزیل المواهب الانتقال من مذهب الی مذهب هو جایز کما جزم به الرافعی و تبعه النووی و قال فی الروضة اذا دونت المذاهب فهل یجوز للمقلد ان ینتقل من مذهب الی مذهب ان قلنا یلزمه الاجتهاد فی طلب الاعلم و غلب علی ظنه ان الثانی اعلم فینبغی ان یجوز بل یجب وان خیرناه فینبغی ان یجوز ایضا کما لو قلد فی القبلة هذا ایاما و هذا ایاما انتهی و آنکه اگر حنفی انتقال بمذهب

9

جواب [illegible]

الشیخ ولی اللہ فی کتابہ عقد الجید من ظہر علیہ ظہوراً بیّناً ان النبی صلی اللہ علیہ
والہ وسلم امر بکذا او نہی عن کذا وانہ لیس بمنسوخ اما بان یتتبع الاحادیث
واقوال المخالف والموافق فی المسئلۃ فلا یجد لہا نسخاً او بان یری جمّاً غفیراً من المتبحرین
فی العلم یذہبون الیہ ویری المخالف لہ لا یحتج الا بقیاس او استنباط او نحو ذلک
فحینئذ لا سبب لمخالفۃ حدیث النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم الا نفاق خفی او حمق
جلی وہذا ہو الذی اشار الیہ الشیخ عز الدین بن عبد السلام حیث قال ومن
عجب العجب ان الفقہاء المقلدین یقف احدہم علی ضعف ماخذ امامہ بحیث لا یجد
لضعفہ مدفعاً وہو مع ذلک یقلدہ فیہ ویترک من شہد الکتاب والسنۃ والاقیسۃ
الصحیحۃ لمذہبہم جموداً علی تقلید امامہ بل یتحیل لدفع ظاہر الکتاب والسنۃ ویتاولہما
بالتاویلات البعیدۃ الباطلۃ قال ولم یزل الناس یسألون من اتفق من العلماء
من غیر تقلید لمذہب ولا انکار علی احد من السائلین الی ان ظہرت ہذہ المذاہب
ومتعصبوہا من المقلدین فان احدہم یتبع امامہ مع بعد مذہبہ عن الادلۃ مقلداً لہ فیما
قال کانہ نبی ارسل وہذا نأی عن الحق وبعد عن الصواب لا یرضی بہ احد من اولی الالباب
وقال الامام ابو شامہ ینبغی لمن اشتغل بالفقہ ان لا یقتصر علی مذہب امام ویعتقد
فی کل مسئلۃ صحۃ ما کان اقرب الی دلالۃ الکتاب والسنۃ والحکمۃ وذلک سہل
علیہ اذا کان اتقن معظم العلوم المتقدمۃ ولیجتنب التعصب والنظر فی طرائق الخلاف
فانہا مضیعۃ للزمان الخ **سوال** ما قولکم رحمکم اللہ اندرین مسئلہ
کہ کسی را قدرت اجتہاد فی کل المسائل نباشد لیکن او را قدرت

معرفة الکتاب الخ **وقال** الشیخ ابن نجیم فی شرح المنار هذه الشروط انما
هی فی حق المجتهد المطلق الذی یفتی فی جمیع الاحکام واما المجتهد فی حکم دون
حکم فعلیه معرفة ما یتعلق بذلک الحکم انتهی ※ ومجتهد فی بعض المسایل در
انچه قدرت اجتهاد میدارد عمل بر اجتهاد خود کند و در انچه قدرت اجتهاد
نمی دارد تقلید مجتهد مطلق نماید قال فی المسلم وشرحه غیر المجتهد المطلق یلزمه
تقلید مجتهد ما من المجتهدین المطلقین لیعمل بفتواه وان کان المکلف مجتهدا فی
بعض المسایل من الفقه وفی بعض العلوم کالفرایض فعلی القول بتجزی
الاجتهاد وهو الحق یلزمه التقلید فیما لا یقدر علی الاجتهاد ولیعمل بفتوی غیره
وهکذا قال ابن الهمام وابن نجیم **سوال** انچه در عوام بلاد و بعضی خواص انام
مشهور گشته است که اجتهاد فی المذهب بر علامه نسفی ختم شد و اجتهاد مطلق
بر مجتهدین اربعه ختم گردید اکنون کسی اگرچه علم تفسیر و حدیث و فقه در
اصول بخوبی داشته باشد هرگز او را اجتهاد در کدام مسئله درست
نیست و تقلید بر او واجب است این سخن مجرد دعوی است یا کدام
دلیل و برهان هم بران قایم است و بعد انقراض زمان مجتهدین اربعه
علماء دیگر اجتهاد فی بعض المسایل یا اجتهاد مطلق فی کل المسایل
نموده اند یا نه **جواب** حکم اختتام اجتهاد مطلق بر ائمه اربعه و اختتام
اجتهاد فی المذهب بر علامه نسفی تعصب محض است و رجم بالغیب
و محض خالی از دلایل و براهین است بلکه ناشی از ضلال و سهو اختلاف

11

هذا کله هوس من هوساتهم لم یاتوا بدلیل ولا یعبأ بکلامهم وانما هم من الذین حکم
الحدیث انهم افتوا بغیر علم فضلوا واضلوا ولم یفهموا ان هذا اخبار بالغیب
فی خمس لا یعلمهن الا الله تعالی انتهی ** وبعد ائمه اربعه جمعی از علما بدرجه
اجتهاد مطلق ومستقل رسیده اند واحداث مذاهب جدید نموده ومذهب
بعضی از انها شیوع یافته مثل ابی ثور که از ائمه مشهورین ومجتهد مستقل
بود وقال الامام النووی فی تهذیب الاسماء واللغات هو صاحب مذهب
مستقل وقال الامام الیافعی فی تاریخه انه احد الاعلام وبرع فی العلم و
لم یقلد احداً وقال الذهبی هو الامام المجتهد المستقل وقال النسائی هو ثقة
مامون احد الفقهاء وقال ابن حبان کان احد ائمة الدنیا فقهاً وعلماً وورعاً
وفضلاً ودر اسماء الفقهاء نوشته که وی اول تابع ابی حنیفه رح بود پس بعد مذهب
امام شافعی انتقال کرد پس از ان بمرتبه اجتهاد مستقل رسید ومذهبش شایع
گشت واتباع او بسیار بودند چنانچه جنید بغدادی در اول امر بر مذهب او بود
تا قرن خامس اتباع او بکثرت بودند انتهی ** ومثل محمد بن اسمعیل بخاری رح که
صاحب مذهب مستقل بود چنانچه رملی رح او را المجتهد المستقل نوشته وحافظ عسقلانی
از ابی مصعب رحمه الله نقل کرده که محمد بن اسمعیل افقه عندنا وابصر بالحدیث
من احمد بن حنبل وعنه قال لو ادرکت مالکاً ونظرت الی وجهه ووجه محمد بن اسمعیل
لقلت کلاهما واحد فی الفقه والحدیث وقال قتیبة بن سعید جالست الفقهاء
والزهاد والعباد ومارایت منذ عقلت مثل محمد بن اسمعیل وهو فی زمانه کعمر

انتهى ۞ ومثل ابی جعفر محمد بن جریر طبری که صاحب مذہب مستقل
بود قال ابن خلکان انه کان اماماً فی فنون کثیرة منها التفسیر والحدیث
والفقه والتاریخ وغیر ذلک وله مصنفات ملیحة فی فنون عدیدة تدل
علی سعة علمه وغزارة فضله وکان من الائمة المجتهدین ولم یقلد احداً وکان
ابو الفرج المعافی بن زکریا النهروانی المعروف بابن طرارى علی
مذہبه وذکره الشیخ ابو اسحق الشیرازی فی طبقات الفقهاء والمحدثین ۞
وقال الامام الیافعی هو احد العلماء الاعلام صاحب التفسیر الکبیر والتاریخ
الشهیر والمصنفات العدیدة والاوصاف الحمیدة کان مجتهداً لا یقلد احداً
وقال امام الائمة المعروف بابن خزیمة ما اعلم علی الارض اعلم من محمد بن
جریر ولقد ظلمته الحنابلة وقال السیوطی انه بلغ رتبة الاجتهاد المطلق المستقل
ودوّن لنفسه مذہباً مستقلاً وله اتباع قلدوه وافتوا وقضوا بقوله یسمون الجریریة
قال الخطیب کان احد ائمة العلماء یحکم بقوله ویرجع الیه انتهى الغرض جمله علماء
مجتهدین که بعد از ائمه اربعه شده اند قرناً بعد قرن الی یومنا هذا که مذہب بعضی
از انها شیوع یافته ومذہب اکثری از انها در ازمنهٔ فاسده بسبب تعصب
متعصبین شیوع نیافته اگر اسامی همه انها ذکر کرده شود یک دفتر عظیم گردد و
حال هر اقلیم دریافتن هم مشکل در ملک مالیخه در ملک ہندوستان در دو
از ده صدی حضرت شیخ الشیخ مولانا شاه ولی الله محدث دهلوی قدس الله
سره گذشته اند که تبحر علم واجتهاد شان از تصانیف شان ظاهر است کتاب

حال امام شافعی و بخاری بلکه جمله اکابر دین رحمهم الله تعالی در کتب تواریخ
معاینه باید کرد معاندان در حق صحابه کبار طعن ها کرده اند از طعن این
کوران هرگز منقصت شان آن بزرگان نمی شود * و مجتهدین فی المذهب
و فی بعض المسائل صدها قرناً بعد قرن بوده اند ذکر اسامی آنها را این
مختصر هرگز متحمل نیست بلکه احاطه اسامی شان متعذر در کتب بیهقی و
کتاب معالم السنن و شرح السنة للبغوی مطالعه باید کرد واضح خواهد شد
که بسیاری از علمای ابرار قرناً بعد قرن بوده اند طریق آنها چنین بود که مسایل
منقوله از ابی حنیفه و مالک و شافعی و ثوری و غیرهم من المجتهدین را اول بر
احادیث موطا مالک و صحیحین و بعد از آن بر احادیث ترمذی و ابی داود
و نسائی عرض میکردند پس هر مسئله را که موافق صحاح سته می یافتند عبارةً یا
دلالةً یا اشارةً پس بهمون مسئله عمل میکردند و هر مسئله که مخالف
صحاح سته می یافتند آنرا ترک می نمودند پس اگر در کدام مسئله احادیث
و آثار مختلف یافته میشد اجتهاد میکردند در تطبیق بعضی از آنها بعضی
یا بعضی را قاضی بر مبهم می نمودند یا تنقیح مورد و محل هر حدیث بر صورت
علیحده یا غیر ذلک تعمیل می نمودند پس اگر آن مسئله از باب سنن و آداب
می بود پس قایل بسنیت هر فعل از افعال مختلف فی الاحادیث می شدند
و اگر مسئله از باب حلال و حرام یا از باب قضا می بود و اختلاف کرده اند
در آن صحابه و تابعین و دیگر مجتهدین پس قرار می دادند آن مسئله را بر

اجتهاد وانچه از کتب اصول فهمیده میشود اینست که استفراغ الجهد فی
ادراک الاحکام الشرعیة الفرعیة عن ادلتها التفصیلیة الراجعة کلیاتها
الی اربعة اقسام الکتاب والسنة والاجماع والقیاس ویُفهم من هذا انه اعم
من ان یکون ذلک باعانة البعض فی التنبیه علی صور المسائل والتنبیه
علی ماخذ الاحکام من الادلة التفصیلیة او بغیر اعانة منه پس در تعریف
مجتهد داخل شدند آن علما که متابعت مجتهدی میکنند در اکثر مسایل لیکن
میشناسند دلیل هر مسئله از کتاب وسنة واجماع وقیاس واینچنین
علما در مذهب هر چهار مجتهدین قرناً بعد قرنٍ بسیار گذشته اند و درین
زمان هم موجود اند اگرچه کم باشند قال الله تعالی قلیل من عبادی الشکور
و این علما را مجتهد ندانستن مخالفت صریح است از اصول خود وانچه بعض
علما نوشته اند که مجتهد درین زمان مفقود است غرض از ان مجتهد مستقل است
نه مجتهد مطلق ومجتهد مقید کما قال شیخ الحدیث الامام السیوطی فی رسالته الرد
علی من اخلد الی الارض ان التحقیق فی ذلک ان المجتهد المطلق اعم
من المجتهد المستقل وغیر المجتهد المقید فان المستقل هو الذی استقل بقواعد نفسه
وبنی علیه الفقه خارجا عن القواعد المقررة وهذا شیٔ فقد من الدهر الی
آخره وهکذا فی جامع علم الاصول لقدوة العلما احمد بن عطا رح
وقال المحقق الجلیل والمحدث النبیل العارف بالله الشیخ ولی الله فی
کتابه عقد الجید فما یظن بشخص فیمن کان موافقاً لشیخه فی اکثر المسائل لکنه

١٥

حدیثی برسد او را عمل بر ظاهر آن حدیث واجب است نزد امام اعظم و محمد
رحمهما الله اگرچه او عالم نباشد و حدیث محتمل التاویل والنسخ باشد و دلیل
این هر دو مجتهدان این است که ان ظاهر الحدیث واجب العمل به و هرگاه
قول مفتی دلیل است برای عامی باوجودیکه در قول هر مفتی احتمال خطا است
از روی استنباط و فهم تاویل و نسخ پس حدیث اگرچه احتمال تاویل یا النسخ
داشته باشد هرگاه بعامی خواهد رسید او را عمل بران واجب خواهد شد لان
قول الرسول صلعم لا ینزل عن قول المفتی قال فی الکافی والحمیدی ای لما
یکون ادنی درجة من قول المفتی و نزد ابی یوسف هم غیر مجتهد را عمل بالحدیث نمودن
می باید بشرطیکه عالم باشد و عامی محض و جاهل نباشد چنانچه از هدایه و بحر الرائق
و در مختار و عنایه و غایة البیان وغیره بالا مذکور شد و همه می نویسند که خلافا
لابی یوسف پس معلوم شد که راجح درین باب قول امام اعظم و محمد رحمهما الله است
زیراکه قول مرجوح را بلفظ خلافا لفلان تعبیر میکنند ضابطه فقها همین است
فتامل وانصف ولا تتعسف و اقوال علما خلف هم متضمن همچنین مضامین
از کتب صوفیه کبار و علما اولی الابصار در جواب سوال اول مذکور شد
فراجع ثمة و آنچه عوام این زمان میگویند که نصوص قرآن و حدیث را سوا مجتهد
کسی نمی فهمد این خلاف تصریحات اصولیین رحمهم الله است قد صرح الاصولیون
حتی صاحب فتح القدیر فی کتاب التحریر بان دلالة النص یخالف القیاس
فی ان القیاس یختص للمجتهد و دلالة النص یفهمها العوام ازین عبارت ثابت

١٦

خطابات شرعیه را اگرچه او مجتهد نیست و ثانی آنکه تکالیف شرعیه ازو ساقط
ست و ثالث آنکه او مکلّف ست بتحصیل مرتبهٔ اجتهاد و اگر اختیار کردی
امر اول را پس اعتراف کردی بآنکه استدلال بالنصوص مشروط
بالاجتهاد نیست و هو المطلوب و اگر اختیار کردی امر ثانی را پس حکم
کردی بسقوط تکالیف شرعیه از عاقل بالغ سالم عن العوارض و ذلک
باطل بالاجماع و اگر اختیار کردی امر ثالث را پس قایل شدی بالتکلیف
بما لیس فی وسعه و هو خلاف الشرع و العقل زیرا که تحصیل مرتبهٔ اجتهاد
سالقاً غیر مقدور ست و نزدیک قائلین بحجیة القیاس در آیهٔ کریمه *
فاعتبروا یا اولی الابصار * اجتهاد و قیاس مراد ست از لفظ اعتبار
و مجتهدین مراد اند از لفظ اولی الابصار و اجماع ست بر آنکه بخطابات شرعیه
مکلّف ست هر عاقل بالغ و تکلیف شرعی مختص بمجتهد نیست پس ثابت
شد که فهم خطابات شرعیه هم مختص نیست بمجتهد و آنچه بعض علما نوشته اند که
غیر مجتهد را تقلید مجتهد واجب ست غرض ازان تقلید فی المنصوصات نیست
بلکه تقلید در مسائل اجتهادیه قیاسیه مراد ست حیث صرّح فی شرح المسلّم
بان کل عالم له اصابة الحکم المنصوص علیه مطلقاً سواء کان قطعیاً او ظنیاً بحسب
الدلالة و الاثبات و ما کان ظنی الثبوت اعنی القیاس فهو المختص بالمجتهد و قال
القاضی عضد الملة المستفتی المقلد و المفتی المجتهد و المستفتی فیه هو المسایل الاجتهادیة
انتهی محصله * پس ثابت شد که در منصوصات حاجت تقلید نیست هر

١٧

ما تمسکتم بهما کتاب الله و سنة رسوله ❊ لفظ فیکم و تمسکتم عام ست
خاص بمجتهد نیست بلکه هر امّی دران داخل ست قال رسول الله
صلعم انا اُمّةٌ اُمّیّةٌ لانکتب ولانحسب آخره رواه البخاری
و مسلم و در جامع الاصول اثار از حضرت عمرؓ مروی ست
دلالت میدارند بران که معنی قران و حدیث می فهمند
اهل بادیه و نساء و صبیان ❊ بالجمله بسیار آیات و احادیث
برینمعنی دلالت میدارند چندے ازان بطریق تمثیل درینجا املا
کرده شد فانّ المنصف یکفیه التمثیل والمتعصب تابع للاباطیل
لایفیده قراءة القرآن مع الانجیل ورواية سائر وحی الجبرئیل
والله اعلم بالصواب والیه المرجع والمآب ❊ بعد ملاحظه این رساله
بر اصحاب فکرت و ارباب بصیرت مخفی و محتجب نخواهد بود که در باب عمل
بالحدیث لغیر المجتهد استدلال از قران مجید یا کتب سته و له حدیث
و آثار صحابه و تابعین و تبع تابعین یا احتجاج باقوال مجتهدین سلف
رضوان الله علیهم اجمعین نموده شد وانچه اقوال علماء خلف ذکر
کرده شد محض بطور شواهد ست نه بطرز اصل و دلیل پس هر که رد
براین مدعا قصد کند اورا هم لازم ست که رعایت در اثبات دعوی
خود همین طور مرعی دارد که اصل ثبوت دعوی مبنی باشد بر آیات
و حدیث منحصر موجودات علیه افضل الصلوات و آثار قرون ثلثه

19

اوپر خواص وعوام کی واضح ہو جیو کہ یہہ چند سوالات
ملک کوہستان مین یعنی خراسانمین حنفی ملاؤن
سنگستانیون نے کرکی بیچ خدمت جامع المعقول و
منقول کشاف الدقائق افضل اصول جناب فیضاب
فضائل الکتاب مصدر فیض ازلی مولانا ومرشدنا
مولوی فیاض علی افاض اللہ علینا من فیض الخفی
والجلی خلف الرشید جناب مستطاب مولوی الہی
بخش عظیم آبادی سلمہ اللہ تعالی کی پیش کئی سو جناب
مولانا موصوف نی جوابات سوالات مذکور کی کتب
اسلاف فقہ معتبرہ سے مدلل کرکے ارقام فرمادئی
اور جب مولانا موصوف ملک کوہستان سے طرف ہندوستان
کی تشریف لائی اور طرف جا سکونت اپنی کے یعنے عظیم آباد
روانہ ہوئی سو ناگاہ گذر جناب موصوف کا درمیان
دہلی کی ہوا تو یہہ کاتب الحروف بہی ملاقات خاص سے
فیضیاب ہوا اگرچہ اوصاف حمیدہ تو جناب مولانا

موصوف کی مخبرین ثقات سے سنا کرتا تھا مگر بموافق خبر
لیس الخبر کالمعاینۃ کی یہہ آرزو تھی کہ اگر پروردگار
مشرف بزیارت کروا دے تو کیا خوب ہو سو بمقتضاے حکمت
الٰہی کا یوں ہوا کہ جناب مولانا موصوف کو پروردگار عالم درمیان
دہلی کے لایا اور اس فقیر کو بامید تمام مشرف بزیارت
کروایا اور فی الحقیقت جیسا کہ جناب موصوف کو مخبرین
ثقات سے سنا تھا ویسا ہی پایا اور یہہ جو استفتا کہ جسکا اوپر
ذکر کیا گیا کہ جو سنگستانیوں نے سوال کئے تھے نقل اوسکی ہمراہ
جناب مولانا موصوف کی تھی سو اس فقیر کی بھی نظر سے گذرے
تو وہ نقل فتوی مذکور کی جناب مولانا سے لی لی اور بمد
نظر چند اشخاص خاص الخاص یوں ہوا کہ اس فتوی مذکور
کو بطور رسالہ کے طبع کروا دیجے سو بفیض الفیوض فی منع التقلید
بمعرض النصوص اسم قرار دیکر واسطے نفع خواص و عوام کے طبع
کروا دیا فقط ۹۰۳۲

۳۰ ۱ ۲ ۸ ۳۰ ۳۰
۵ ۱ ۳۰۰ ۹ ۵
۳۰ ۶ ۸۰
۸۰ ۱

در مطبع العلوم حافظ احمد طبع نمود

DATE	NO.	DATE	NO.